अध्याय : एक

अध्ययनपत्रको परिचय

१.१ अध्ययनपत्रको शीर्षक

अध्ययनपत्रको शीर्षक तिम्री स्वास्नी र म कथा सङ्ग्रहको शैलीवैज्ञानिक अध्ययन रहेको छ ।

१.२ अध्ययनपत्रको प्रयोजन

प्रस्तुत अध्ययनपत्र त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक सङ्काय अन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय विभागको एम.ए दोस्रो वर्षको दसौँ पत्रको ५० पूर्णाङ्कको पाठ्यांश प्रयोजनका लागि तयार पारिएको हो ।

१.३ समस्याको कथन

शैलीविज्ञान वर्तमान भाषा वैज्ञानिक नवीनतम दृष्टि हो । समालोचनाको पुरातन पद्धतिलाई पन्छाएर नवीन चिन्तनलाई अगाडि ल्याउने काम यसले गरेको छ । यसले भाषा र साहित्यलाई वस्तुवादी ढङ्गले हेर्न सिकाउँछ । कुनै पनि साहित्यिक कृति वा पाठको वस्तुगत ध्येय पत्ता लगाउन त्यस रचना कृति वा पाठको भित्री तहसम्म नै पुग्नुपर्ने हुन्छ । यसरी कृतिको गहनतलमा प्रवेश गर्न शैलीविज्ञानले बाटो खोलिदिने काम गर्दछ ।

शैलीविज्ञान भाषा विज्ञानको विकसित र महत्वपूर्ण शाखा हो । यसले कुनै पनि रचनाकृतिलाई हेर्ने वस्तुगत दृष्टिकोणको विकास गर्दछ । कुनै पनि साहित्यकारले आफ्नो रचनालाई आकर्षक, कलात्मक र स्तरीय बनाउन उपयुक्त शब्द, पदावली तथा वाक्य आदिको प्रयोग गर्दछ । त्यसक्रममा उसले उपयुक्त भाषिक एकाइहरूको छनोट गर्दछ । उसले आफ्नो लेखाइमा मिठास प्रदान गर्न वर्ण, शब्द, पदावली तथा वाक्यको रूपात्मक वा अर्थीय पुनरावृत्ति गरेको हुन्छ । शैलीविज्ञानको भाषामा यिनलाई चयन, विचलन तथा

समानान्तरता भनिन्छ । पश्चिमी मुलुकहरूमा शैलीवैज्ञानिक दृष्टिले साहित्यिक रचना वा कृतिको प्रशस्त अध्ययन भए पनि नेपालमा भने त्यति अध्ययन भएको देखिँदैन । अझ काव्यकृतिको अध्ययन त ज्यादै न्यून मात्रै भएको पाइन्छ । यस अर्थमा काव्यको मर्म पहिल्याउने मार्ग प्रशस्त गर्न साथै नेपाली शोध क्षेत्रमा यसको अभाव पूरा गर्नको लागि पनि यो समस्या चयन गरिएको हो ।

प्रस्तुत अध्ययनकार्यको प्राज्ञिक समस्या तिम्री स्वास्नी र म कथा सङ्ग्रहको शैलीवैज्ञानिक अध्ययन गर्नु हो र यसका निम्ति निम्न उपप्रश्नहरू सोधिएका छन् :

(क) चयनका आधारमा उक्त कृति कस्तो छ ?

(ख) विचलनका दृष्टिले विवेच्य कृति कस्तो रहेको छ ?

(ग) विवेच्य कृतिमा समानान्तरताको स्थिति के कस्तो देखिन्छ ?

१.४ अध्ययनको उद्देश्य

अध्ययनीय उद्देश्यहरू निम्नलिखित रहेको छ :

(क) तिम्री स्वास्नी र म कथा सङ्ग्रहमा प्रयुक्त चयनको अध्ययन गर्नु,

(ख) उक्त कथा सङ्ग्रहको भाषिक विचलनको अध्ययन गर्नु,

(ग) उक्त कथा सङ्ग्रहमा प्रयुक्त भाषिक समानान्तरताको अध्ययन गर्नु ।

१.५ पूर्वकार्यको समीक्षा

पूर्वकार्यको पुनरावलोकन शोधकार्य सम्पन्न गर्न सम्बन्धित विषय वा क्षेत्रमा आधारित भएर गरेको अनुसन्धान प्रतिवेदन, पत्रपत्रिका, प्राज्ञिक लेख र सहयोगी सामग्री आदिको व्यवस्थित विषय क्षेत्रसँग सम्बन्धित अध्ययनले शोधार्थीलाई प्रतिवेदनका कमीकमजोरी, सम्भावित शीर्षकमा हुन सक्ने शीर्षकको छनोट गर्न र विधि वा तरिकाको बारेमा जानकारी प्राप्त गर्न र आफ्नो शोधकार्यलाई फरक खालको बनाउन सहयोग गर्दछ ।

मोहनराज शर्माद्वारा **शैलीविज्ञान** (२०४८) भन्ने पुस्तक प्रकाशित गरी यसमा शैली सम्बन्धी गहन अध्ययन गरेर आफ्नो धारणा प्रस्तुत गरिएको छ । यस ग्रन्थमा शैली भनेको रचनाकारको त्यस्तो विशिष्ट रचना प्रकार वा अभिव्यक्ति हो, जसमा भाषिक एकाइको सौन्दर्य बोधको समुच्चय हुन्छ भनी शैलीविज्ञान भाषावादी सिद्धान्त र पद्धतिको रूपमा देखापरेको समालोचनाको नवीनतम विधा हो भन्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ ।

यस ग्रन्थमा शैलीविज्ञानको सुरु पूर्वमा भारत, भामह दण्डी र आनन्दवर्धनको भाषावादी साहित्य शास्त्रीय चिन्तन र पश्चिमका विद्वान्हरू अरस्तु र प्लेटोको भाषावादी विचारबाट भएको कुरा गरेका छन् भने आधुनिक भाषा विज्ञानका प्रणेता वर्णनात्मक भाषा विज्ञान अर्थात् आधुनिक भाषा विज्ञानका प्रणेता फर्डिनान्ड डी. सस्यूर र उनका चेला चार्ल्स बालीको भाषासम्बन्धी दृष्टिकोणले शैलीविज्ञानको विकास गर्नमा विशेष योगदान गरेको कुरा उल्लेख गरिएको छ ।

खनाल(२०६१)द्वारा **मुगलान उपन्यासको शैलीवैज्ञानिक अध्ययन** शीर्षकमा त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र सङ्काय नेपाली भाषा शिक्षा विभाग अन्तर्गत रहेर स्नातकोत्तर उपाधिका लागि शोधकार्य गरिएको छ ।

यस शोधकार्यमा कथानकको विश्लेषण जर्मनका सुप्रसिद्ध समालोचक गुस्ताव फ्रेटागद्वारा निर्धारित आख्यानात्मक कृतिको कथानकको विकासक्रमका पाँच अवस्थाहरू आरम्भ, संघर्ष विकास, चरम, संघर्षह्रास तथा उपसंहारका आधारमा गरेका छन् । उपन्यासका पात्रहरूको वर्गीकरण र विश्लेषण लिङ्ग, कार्य, प्रवृत्ति, स्वभाव, जीवन चेतना, आसन्नता तथा आवद्धताको आधारमा र उपन्यासको भाषिक विश्लेषण चयन (शब्द चयन, वाक्य चयन, चिन्ह) र विचलन (कोशीय ब्याकरणात्मक, ध्वनि प्रक्रियात्मक, अर्थतात्विक) तथा समानान्तरता (आन्तरिक र बाह्य) का आधारमा गरिएको छ ।

शोधकर्ताको निष्कर्षमा कुनै पनि कृतिको संगठित, व्यवस्थित र वस्तुगत अध्ययन विश्लेषण गर्नका लागि शैलीविज्ञान महत्वपूर्ण पाटो भएको कुरा उल्लेख गरिएको छ ।

निरौला(२०६२)द्वारा **यो प्रेम ! नाटकको शैलीवैज्ञानिक अध्ययन** शीर्षकमा शिक्षाशास्त्र सङ्काय अन्तर्गत स्नातकोत्तरको उपाधिका लागि शोधकार्य सम्पन्न गरिएको छ ।

शोध प्रतिवेदनमा नाटकको कथानकको विश्लेषण फ्रेटागको पिरामिडको अवस्था आरम्भ, संघर्ष, विकास, चरम, संघर्षह्रास र उपसंहारमा गरेर चरित्रको विश्लेषण लिङ्ग, कार्य, प्रवृत्ति, स्वभाव, जीवन चेतना, आसन्नता, आवद्धता आदिको आधारमा गरिएको छ । नाटकको भाषिक पक्षको विश्लेषण अन्तर्गत चयन (शब्द चयन, चिन्ह प्रयोग, विम्बप्रतीक र उखान टुक्का) भाषिक विचलन अन्तर्गत कोशीय व्याकरणिक, ध्वनि प्रक्रिया र अर्थतात्विक विचलन र समानान्तरता अन्तर्गत बाह्य र आन्तरिक समानान्तरको विश्लेषण गरिएको छ । निचोडमा शैलीविज्ञान साहित्यिक कृतिको वस्तुवादी र भाषावादी अध्ययन प्रणाली भएको यसले कृतिको विश्लेषण बाह्य प्रभावपरकतालाई अस्वीकार गर्ने नाटकको वस्तुपरक र कृतिपरक ढङ्गले विश्लेषण गरी शिक्षणमा प्रयोग गर्न यो अध्ययन उपयोगी रहेको कुरा प्रस्तुत गरिएको छ ।

खत्री(२०६४)द्वारा **सुकरातका पाइला उपन्यासको शैलीवैज्ञानिक अध्ययन** शीर्षकमा शिक्षाशास्त्र सङ्काय अन्तर्गत स्नातकोत्तर उपाधिका लागि शोधकार्य सम्पन्न गरिएको छ ।

उक्त शोधकार्यमा उपन्यासको विश्लेषण वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक विधिको उपयोग गरेर उपन्यासको कथानक विश्लेषणमा फ्रेटागको पिरामिडको अवस्था आरम्भ, संघर्ष विकास, चरम, संघर्षह्रास र उपसंहारलाई आधार मानिएको छ । चरित्रको वर्गीकरण र विश्लेषण लिङ्ग, कार्य, प्रवृत्ति, स्वभाव, जीवन चेतना, आसन्नता र आवद्धताका आधारमा गरिएको छ । उपन्यासको भाषिक विश्लेषण चयन, विचलन र समानान्तरताका आधारमा गरिएको छ ।

निचोडमा शैलीविज्ञानले भाषिक विशिष्टता र कृतिको सौन्दर्य पक्षको उद्घाटन गर्ने भएकोले यस उपन्यासको अध्ययनले कृतिको विशिष्टता एवम् वस्तुपरकता प्रदान गर्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ ।

दाहाल(२०६५)द्वारा **सुम्निमा उपन्यासको शैलीवैज्ञानिक अध्ययन** शीर्षकमा शिक्षाशास्त्र सङ्काय अन्तर्गत स्नातकोत्तरको उपाधि प्राप्त गर्नका निम्ति शोधकार्य सम्पन्न गरिएको छ ।

उपन्यासको कथानक विश्लेषणमा फ्रेटागको पिरामिडको अवस्था आरम्भ, संघर्ष विकास, चरम, संघर्षह्रास र उपसंहार आदिको आधारमा विश्लेषण गरेर चरित्रको विश्लेषण भने लिङ्ग, कार्य, प्रवृत्ति, स्वभाव, जीवन चेतना, आसन्नता र आवद्धताका आधारमा गरिएको छ । त्यस्तै उपन्यासको भाषिक विश्लेषण चयन (शब्द चयन, वाक्य चयन, उखान टुक्का प्रयोग, कवितात्मक प्रयोग, सांस्कृतिक झल्को र चिन्हको प्रयोग) भाषिक विचलन (कोशीय, व्याकरणिक, अर्थतात्विक, ध्वनि प्रक्रिया, भााषिकगत र प्रयुक्ति विचलन) र समानान्तरता (आन्तरिक र बाह्य) का आधारमा गरिएको छ ।

निचोडमा उपन्यास साहित्यकै अत्यन्त लोकप्रिय विधा भएकाले यसको अध्ययन विश्लेषणले शिक्षणीय सामग्री प्राप्त गर्न एवम् सिद्धान्तको निर्माण गर्न सहयोग गर्ने भावना प्रस्तुत गरिएको छ ।

अधिकारी (२०६७) ले **मनहरूको परिसर कविता सङ्ग्रहको शैलीवैज्ञानिक अध्ययन** गरेको पाइन्छ । स्नातकोत्तर तहको यस शोधमा अधिकारीले मनहरूको परिसर कविता सङ्ग्रह भित्रका सम्पूर्ण कविताहरूको चयन, विचलन र समानान्तरताको दृष्टिले सुन्दर विश्लेषण गरेका छन् । उनले यस शोधमा पुस्तकालयीय विधि र शैली विश्लेषण पद्धतिलाई अपनाएर मनहरूको परिसर कविता सङ्ग्रहमा सङ्कलित कविताहरूको भाव पहिल्याउने, चयनका आधारमा उक्त कविताहरूको विश्लेषण गर्ने, विचलनको आधारमा उक्त कविताहरूको विश्लेषण गर्ने र समानान्तरताका आधारमा उक्त कविताहरूको अवस्था केलाउने उद्देश्य राखी अध्ययन गरेका छन् र उद्देश्य अनुसारकै निष्कर्ष पनि निकालेका छन् ।

दाहाल (२०६७) ले **चम्पा उपन्यासको शैलीवैज्ञानिक अध्ययन** गरेको पाइन्छ । स्नातकोत्तर तहको यस शोधमा चम्पा उपन्यासको संरचनात्मक पक्षका आधारमा चयन,

विचलन र समानान्तरताको दृष्टिले कृतिको विश्लेषण गरेका छन् । शैलीविज्ञानको सैद्धान्तिक आधारलाई उल्लेख गर्दै उनले यस शोधमा पुस्तकालयीय विधि र शैली विश्लेषण पद्धतिलाई अपनाएर चम्पा उपन्यासको शैलीवैज्ञानिक अध्ययन गरेका छन् । यस शोधमा शोधको उद्देश्यअनुसार निष्कर्ष निकालिएको छ ।

उपर्युक्त विषयहरूमा हालसम्म भएका शोधकार्यहरू नेपाली भाषा, साहित्य तथा समालोचनाका महत्त्वपूर्ण सम्पत्ति हुन् । थोरै मात्रामा भए पनि यिनले नेपाली समीक्षा, साहित्य तथा भाषा क्षेत्रलाई विस्तार, प्रवर्धन र समृद्ध तुल्याएका छन् । यिनै शोध कार्यहरूका सिलसिलामा तिम्री स्वास्नी र म कथा सङ्ग्रहको पनि अध्ययन हुनुपर्छ भन्ने मान्यताले यस अध्ययनलाई केन्द्रित गरिएको छ ।

१.६ शोधकार्यको औचित्य र महत्व

शैली भनेको तरिका वा ढाँचा हो । भाषिक प्रस्तुतिको लेखकीय विशिष्टता हो । लेखकले कृतिलाई विशिष्टता र कलात्मकता प्रदान गर्न के कस्तो भाषाको प्रयोग गरेको छ, त्यसको कसरी प्रस्तुतीकरण गरेको छ, शैलीविज्ञानले यस्ता सबै कुराहरूको अध्ययन र विश्लेषण गर्दछ । तसर्थ शैलीवैज्ञानिक अध्ययन साहित्यिक कृतिको भाषा र सौन्दर्य पक्षको जरोदेखि टुप्पोसम्म अध्ययन गर्ने समालोचना प्रणाली हो ।

भाषिक अध्ययन शैलीविज्ञानको एउटा पाटो हो । भाषा बिना कुनै पनि रचना वा कृतिको अस्तित्व रहँदैन । लेखकीय भाषा र प्रयोगको चातुर्यबाट रचनाको उत्कृष्टता निर्भर रहन्छ ।

कुनै पनि कार्य गर्नुको पछाडि औचित्य रहेको हुन्छ । शोध शोधका लागि मात्र गरिँदैन । शोधबाट प्राप्त तथ्य वा निष्कर्ष व्यक्ति, समाज र राष्ट्र एवम् अन्तर्राष्ट्रिय जगतसम्म लाभदायक हुन सक्छ । तिम्री स्वास्नी र म कथा सङ्ग्रहको भाषिक अध्ययनको औचित्य निम्न लिखित रहेको छ :

क) लेखकको भाषा प्रयोगको क्षमता र स्तरको आधारमा कृतिको स्तर निरूपण गर्न,

ख) लेखकको भाषिक प्रयोगको चातुर्यता आँकलन गर्न,

ग) शोधार्थीलाई भाषिक अध्ययनका निम्ति सामग्री प्रदान गर्न,

घ) विद्यार्थी शिक्षक र अन्य पाठकहरूलाई समानान्तर र विचलनको अवधारणा प्रस्तुत गर्न,

ङ) भाषिक विचलन र समानान्तरको आधारमा साहित्यिक कृतिको सौन्दर्य उजागर गर्न र यस्तो किसिमको अध्ययन गर्न चाहने अध्येतालाई सहयोग गर्न

च) साहित्यिक कृतिमा सौन्दर्य प्रयोग गर्नलाई सिद्धान्त प्रस्तुत गर्न,

प्रकृतिको भाषा पक्षको वस्तुनिष्ठ व्यवस्थित र स्पष्ट अध्ययन गर्ने प्रणाली नै शैलीविज्ञान हो । यसरी गरिएको कृतिको बाह्य सौन्दर्यको अध्ययनले अन्य कृतिहरूको पनि अध्ययन विश्लेषण गर्न आधार प्रदान गर्दछ ।

१.७ शोधकार्यको सीमाङ्कन

शोधकार्य गर्दा के के मा आधारित भएर गर्ने, कुन कुन विषय वा पक्षलाई समेट्ने भनी तोकिएको क्षेत्र वा दायरा नै शोधकार्यको सीमाङ्कन हो । यसले शोधार्थीलाई अध्ययनको क्रममा बरालिन दिँदैन र निश्चित सीमाभित्र बाँधेर राख्ने कार्य गर्दछ ।

शोधशीर्षक तिम्री स्वास्नी र म कथा सङग्रहको शैलीवैज्ञानिक अध्ययनको सीमा निम्नलिखित रहेका छन् :

क) यस अध्ययनलाई तिम्री स्वास्नी र म कथा सङ्ग्रहका अध्ययनमा सीमित गरिएको छ,

ख) भाषिक अध्ययन अन्तर्गत उक्त कृतिको निम्नलिखित कार्यहरूमा सीमित गरिएको छ :-

१. चयन (ध्वनि, शब्द, वाक्य र अर्थ) को अध्ययन

२. भाषिक विचलन (कोशीय, व्याकरणिक, ध्वनि प्रक्रियात्मक,प्रयुक्तिगत, लेखप्रक्रियात्मक र अर्थतात्विक) को अध्ययन,

३. समानान्तरता (बाह्य र आन्तरिक) को अध्ययन,

१.८ अध्ययन विधि

प्रस्तुत शोध अध्ययनका लागि विश्लेषणात्मक शोध विधि तथा पुस्तकालयीय विधिको प्रयोग गरिएको छ । साथै प्रस्तुत शोधपत्र तिम्री स्वास्नी र म शैलीवैज्ञानिक अध्ययन भएको हुँदा भाषिक एवम् संरचनात्मक शैलीविज्ञानको विश्लेषण पद्धतिलाई अपनाइएको छ ।

१.८.१ जनसङ्ख्या र नमुना अथवा अध्ययनको क्षेत्र

यस अध्ययन कार्यमा जनसङ्ख्याको रूपमा मनु ब्राजाकीका रचनाहरूलाई लिइएको छ भने नमुनाको रूपमा तिम्री स्वास्नी र म लाई लिइएको छ । उक्त कृतिभित्र प्रयुक्त चयन, विचलन र समानान्तरताको मात्र अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ ।

१.८.२ तथ्याङ्क र सूचना सङ्कलनका साधनहरू

सामग्री सङ्कलनका क्रममा निम्न स्रोतहरूको उपयोग गरिएको छ :

(क) **प्राथमिक स्रोत :** प्रस्तुत शोध अध्ययनमा सामग्री सङ्कलनका प्राथमिक स्रोतका रूपमा ब्राजाकीका रचनाहरू र तिम्री स्वास्नी र म नै प्रमुख रहेको छ ।

(ख) **द्वितीयक स्रोत :** प्रस्तुत शोध अध्ययनमा शैली विश्लेषणका सम्बन्धमा लेखेका लेखहरू, प्रकाशित पुस्तकहरू, शोध पत्रहरू तथा विज्ञहरूको सल्लाह सुझाव तथा परामर्श द्वितीयक स्रोतका रूपमा रहेका छन् ।

१.८.३ तथ्याङ्क र सूचना सङ्कलन पद्धति

यस शोध कार्यमा तिम्री स्वास्नी र म कथामा प्रयोग भएका शैलीविज्ञानका युक्तिहरू चयन, विचलन र समानान्तरतालाई छुट्टाछुट्टै अध्यायमा राखी क्रमिक रूपमा विश्लेषण गरिएको छ । यस कार्यको अध्ययनका क्रममा चयन, विचलन र समानान्तरतालाई प्रयोग गरिएको छ भने चयनअन्तर्गत शब्द चयन, पदावली चयन र वाक्य चयनलाई लिइएको छ

भने विचलन अन्तर्गत ध्वनि विचन, रूप विचलन, शब्द विचलन, पदक्रम/पदावली विचलन, वाक्य विचलन, अर्थ/आर्थी विचलन, सन्दर्भ/प्रयुक्ति विचलन आदिलाई आधार मानी विश्लेषण गरिएको छ । समानान्तरता अन्तर्गत आन्तरिक समानान्तरता र बाह्य समानान्तरतालाई आधार मानी विश्लेषण गरिएको छ । आन्तरिक समानान्तरता अन्तर्गत आर्थी समानान्तरतालाई लिइएको छ ।

१.९ अध्ययनको रूपरेखा

यस अध्ययनपत्रको प्रारूप निम्नानुसार रहेको छ :

अध्याय एक :अध्ययनको परिचय

अध्याय दुई : शैलीविज्ञानको सैद्धान्तिक आधार

अध्याय तीन : व्याख्या विश्लेषण

अध्याय चार : निष्कर्ष

सन्दर्भ सामग्री सूची

अध्याय : दुई

शैलीविज्ञानको सैद्धान्तिक आधार

२.१ शैलीविज्ञानको परिचय

शैलीविज्ञान साहित्यको आधुनिक नयाँ सिद्धान्त र पद्धति हो । शैलीविज्ञान शब्द अङ्ग्रेजीको stylistics शब्दको समानार्थीका रूपमा ग्रहण गरिएको शब्द हो । उन्नाईसौं शताब्दीको प्रारम्भमा सर्वप्रथम जर्मनमा stilistik शब्दको प्रयोग भएको मानिन्छ । अङ्ग्रेजीमा चाहिँ stylistics शब्दको सर्वप्रथम प्रयोग १८८२ मा भएको देखिन्छ । नेपालीमा उपर्युक्त शब्दकै अर्थमा शैलीविज्ञानको प्रयोग विगत दशकदेखि हुन थालेको पाइन्छ । आधुनिक युगमा शैलीविज्ञानको सुरुवात गर्ने विद्वान् फर्डिनान्ड डि सस्युर हुन् ।

शैली विज्ञान भाषा विज्ञानको विशिष्ट र नवीन शाखा हो । भाषा र साहित्यको वस्तुवादी ढङ्गले विश्लेषण गर्ने काम शैलीविज्ञानले गर्दछ । साहित्यिक कृतिको वस्तुगत अध्ययन विश्लेषण गर्नको लागि शैलीविज्ञानको महत्वपूर्ण भूमिका रहने हुँदा वर्तमानमा यो लोकप्रिय र विकसित हुन पुगेको हो । कुनै पनि रचनाकृतिको बनोट, बुनोट तथा शैली पक्षको विश्लेषण गरी त्यसको साहित्यिक सौन्दर्य खोतल्ने काम शैली विश्लेषणमा गरिन्छ ।

बिसौं शताब्दीको प्रारम्भदेखि आधुनिक भाषाविज्ञानको विकास र विस्तारले साहित्यको भाषालाई समेत आफ्नो अध्ययन क्षेत्रभित्र समेट्यो र साहित्यको यही भाषापरक अध्ययन प्रक्रियाबाटै शैली वैज्ञानिक पद्धतिको उदय र विकास भयो । शैली एउटा त्यस्तो माध्यम हो जसद्वारा लेखकले आफ्नो भावको सम्प्रेषण प्रक्रियामा केही विशिष्ट प्रभाव उत्पन्न गर्न सक्दछ । अतः शैली अध्ययन गर्ने एक उपाय हुन सक्छ । लेखकले आफ्नो भौतिक तत्वको प्रयोगतर्फ राखेको दृष्टिकोण वा लेखकले ती भाषिक तत्वको प्रयोग गरेर के भन्न खोजेको छ, सो बुझ्नु नै शैली वैज्ञानिक अध्ययनको सिद्धान्त हो । कुनै पनि लेखकले शैली उसको मनोलोकसित अनन्य रूपले सम्बन्धित हुन्छ । जसरी सम्पूर्ण सौर्य मण्डलको केन्द्रविन्दु सूर्य हो, त्यसरी नै कुनै पनि कृतिको सम्पूर्णताको सूर्य लेखकको मनोलोक हो । यसैको वरीपरी

भाषा, विषयवस्तु, पात्र, प्रतीक, विम्ब, अलङ्कार, लय, छन्द आदि जस्ता उपग्रहरू घुमिरहन्छन् । यस्ता सबै भााषिक तत्वहरूको बारेमा अध्ययन गर्नु नै भाषिक अध्ययन हो ।

२.२ शैली विज्ञानको पृष्ठभूमि र सैद्धान्तिक स्वरुप

आधुनिक युगमा भाषा विज्ञानले साहित्यिक भाषा वा काव्य भाषाको समेत अध्ययन गर्न थालेकाले यसैलाई शैली वैज्ञानिक अध्ययनको नाम दिइएको पाइन्छ । यो आधुनिक युगमा विकसित नयाँ विज्ञान हो, यो आधुनिक भाषा विज्ञानको उपज हो तर पूर्व र पश्चिम दुवैतिर यसको पुरानै परम्परा पनि भेटिएको पाइन्छ । पूर्वमा भरत, भामह, दण्डी, आनन्दवर्धन, क्षेमेन्द्र, कुन्तक आदिको भाषिक पक्षको निकै चर्चा परिचर्चा पाइन्छ भने पश्चिममा ग्रिसेली विद्वान् प्लेटो, अरस्तु आदि, रोमन विद्वान् सिसेरो आदिले पनि शैली विषयमा चर्चा गरेको पाइन्छ ।

शैलीको विषयमा पूर्व र पश्चिममा परम्परागत रूपमा चर्चा भए पनि यसले वैज्ञानिक दृष्टि चाहिँ आधुनिक कालमा पश्चिमबाट पाएको हो । शैली विज्ञानको शुभारम्भ गर्ने विद्वान् वर्णनात्मक भाषा विज्ञानका प्रणेता फर्डिनान्ड डी सस्युर हुन् । उनले विश्वविद्यालयमा प्रध्यापन गर्दाका नोटहरूबाट उनको चेलाद्वय चार्ल्स व्याली र सेचेहायले कोर्स दि लिङ्गिवस्टिक जनरल नामक पुस्तक सन् १९१६ मा प्रकाशन गरेपछि वर्णनात्मक भाषा विज्ञानको विधिवत् सुरुवात भएको मानिन्छ । काव्य भाषाको भाषा वैज्ञानिक अध्ययनलाई शैली भनी नामकरण गर्ने विद्वान् बाली हुन् । तसर्थ सस्युर र बालीको योगदान कृति वा साहित्यको भाषापरक अध्ययनका लागि अविस्मरणीय रहेको पाइन्छ र शैली विज्ञानलाई पूर्णता दिने कार्य भने कलापरक एवम् सौन्दर्य शास्त्रीय दृष्टिकोण शैलीमा समन्वय गरेर लियो स्पिट्जरले गरेका हुन् । वर्तमा सन्दर्भमा स्वतन्त्र विज्ञानको मान्यता प्राप्त गरेको शैली विज्ञान वास्तवमा प्रायोगिक भाषा विज्ञानको एउटा शाखा हो । शैली वैज्ञानिक अध्ययन र विश्लेषणका सन्दर्भमा प्रत्यक्ष र परोक्ष रुपमा सहयोग गरेका केही विद्वानहरूलाई हेर्दा

स्फिटेअर, जोफ्री लिच, डेभिड क्रिस्टल, एम.के ह्यालिडे, पाइक, चम्स्की, थोर्न, ओमन, कर्टिस, मुकारोभ्स्की, याकोब्सन, रोजर फाउलर, एन्विस्ट आदि भाषाविद्हरू रहेको पाइन्छ ।

कलाको अध्ययन - क्षेत्रलाई कलाशास्त्र भनिन्छ भने भाषाको अध्ययन क्षेत्रलाई भाषा विज्ञान भनिन्छ । त्यसै गरी शाब्दिक कलाका रूपमा साहित्यको अध्ययन क्षेत्र शैली विज्ञान हुन आउँछ । यस रूपमा शैली विज्ञान कला र भाषाको समन्वित शास्त्र वा विज्ञान भएर झुल्किन्छ । यसबाट शैली विज्ञानको क्षेत्र कला र भाषा वा कलाशास्त्र र भाषा विज्ञानले हातेमालो गरेको फाँट हो भन्ने निर्धारित हुन्छ । यसैले शैली विज्ञानको एउटा कान कला सिद्धान्तद्वारा र अर्को कान भाषा सिद्धान्तद्वारा निमोठिएको हुन्छ (शर्मा, २०५९, पृ.१६) । भाषा शास्त्र र साहित्य शास्त्रको समन्वयात्मक उपज शैलीविज्ञान मानिन्छ । साहित्यिक कृतिमा रहेको भाषिक पक्षको उद्घाटन गर्नुका साथै त्यस भित्रको कला र सौन्दर्यको समेत उद्घाटन गर्ने हुँदा शैली विज्ञान सौन्दर्य शास्त्रीय पक्षसँग पनि निकट देखिन्छ तथापि शैली विज्ञानको प्रकृति र स्वभाव भने साहित्यशास्त्रीय तथा सौन्दर्यशास्त्रीय नभएर भाषा वैज्ञानिक छ । त्यसो त प्रतीक विज्ञानसँग यसको अझ नजिकको नाता छ (खनाल, २०६८, पृ.६) ।

शैली विज्ञानले साहित्यलाई भाषिक कला मान्दछ भने साहित्यिक कृतिलाई भाषिक प्रतीक ठान्दछ । शैली विज्ञान कृतिको बाह्यपक्षको विश्लेषण गर्दै आन्तरिक पक्षमा प्रवेश गर्दछ र त्यसमा अन्तर्निहित सौन्दर्यको उद्घाटन गर्दै मर्मबोध गराउने जमर्को गर्दछ । यसले कृतिको बाह्यतलबाट गहनतलमा प्रवेश गर्ने स्वभाव लिएको हुन्छ । बाह्य संरचनाभन्दा भिन्न कृतिमा रहेको मर्म वा अमूर्त स्वरूप तथा आन्तरिक सौन्दर्य कृतिको गहनतल हो (खनाल, २०६८ पृ.६) । शैली विज्ञानले कृतिको विश्लेषण गर्ने सामर्थ्यको कृतिको अमूर्त र मूर्त आकारको माध्यमबाट प्राप्त गरेको हुन्छ अर्थात् मूर्त र अमूर्त आकारलाई एक अर्कामा रूपान्तरित गर्ने नियमहरू शैली विज्ञानले कृतिको मूर्त आकार र अमूर्त आकारबाट प्राप्त गर्दछ ।

त्यसैले भाषा विज्ञानका उपलब्ध सामग्रीको आधारमा कृतिको शैलीको विश्लेषण गर्ने शैली विज्ञान साहित्यलाई हेर्ने एउटा विल्कुलै नौलो दृष्टिकोण हो ।

२.३ शैली विज्ञान : विश्लेषण प्रक्रिया

शैली विज्ञानले कृतिको विश्लेषण गर्ने प्रक्रियालाई यसरी प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

२.३.१ साहित्यिक संरचना

संरचना बिनाको कुनै पनि वस्तुको अस्तित्व हुँदैन । तसर्थ अस्तित्वमा रहेको सबै चिजको संरचना भए झैँ प्रत्येक साहित्यिक कृतिको आफ्नो संरचना हुन्छ । संरचना लघु घटक र बृहत् घटकहरूको योग हो । संरचनालाई बृहत् घटक पनि भन्न सकिन्छ र यो अमूर्त हुन्छ । साहित्यिक घटकहरूको कुल योगबाट नै कृतिको संरचना तयार भएको हुन्छ । साहित्यिक संरचनाका दुई वटा महत्वपूर्ण घटकहरू हुन्छन् । ती हुन् बनोट र बुनोट :

(क) बनोट

कृतिको बाह्य वा भौतिक पक्षसँग सम्बन्धित पक्षलाई बनोट भन्ने गरिन्छ (भण्डारी, २०६७, पृ. ३३) । यो कृतिभित्र रहेका घटकहरू आन्तरिक र अन्तर्सम्बन्धित नियम, विज्ञान वा व्यवस्थाको समुच्ययात्मक सम्बन्धसँग सम्बन्धित छ । कृतिको पूर्णता, घटकहरूको प्रकार्य र कृतिको स्वायत्तताका बारेमा जानकारी गराउन शैली विज्ञानले यस्ता उपकरणको प्रयोग गर्दछ । जुनसुकै विधाको कृति भए तापनि साना घटकहरूले आ(आफ्ना स्थानमा रहेर भूमिका निर्वाह गरिरहेका हुन्छन् । छन्द कवितामा पाउ, श्लोक, छन्द आदि रहेका हुन्छन् नाटकमा अङ्क, दृश्य, संवाद, आदि रहेका हुन्छन् । यिनलाई साना घटक भनिन्छ । यस्ता घटकहरूले कृतिमा बनोटको सृजना गर्ने गर्दछन् ।

(ख) बुनोट

कृतिको दृश्यात्मक वा पठनीय रूप नै बुनोट हो (भण्डारी, २०६७, ३३) । बुनोट मूर्त प्रकृतिको हुन्छ यसमा पाठकका मनमा चित्रित हुने घटकहरू पर्दछन् । कृतिको रुपगत पक्ष अर्थात् छन्द, अलङ्कार, अर्थ, विम्ब, प्रतीक, कथानक, चरित्र, आदिको कृतिगत वैयक्तिक वैशिष्ट्यलाई केलाउन बुनोट अन्तर्गत कथ्यको रूपगत वा दृष्टिपटलीय पक्ष जस्ता उपकरणको प्रयोग शैली विज्ञानले गर्दछ । बनोटका घटकहरूबीचको आपसी आन्तरिक सम्बन्धलाई नै बुनोट हो भन्न सकिन्छ ।

२.३.२ भाषा संरचना

साहित्यिक कृतिको माध्यम नै भाषा हो । साहित्यिक कृतिको आधार सामग्री नै भाषा हो । यसको आफ्नै संरचना हुन्छ । साहित्यिक कृतिमा प्रयोग हुने संरचक घटकहरू यसप्रकार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :-

(क) व्याकरण व्यवस्था

रूपविज्ञान र वाक्यविज्ञानसँग सम्बद्ध समग्र पक्ष नै व्याकरण व्यवस्था हो । भाषाको प्रभावकारी प्रयोगमा व्याकरणको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । साहित्यिक कृतिको अध्ययन विश्लेषण गर्दा व्याकरणको व्यवस्थालाई सर्वोपरी महत्व दिइन्छ (पोखरेल र काफ्ले,२०७०/७१ पृ. ९४) ।

(ख) शब्द व्यवस्था

यस अन्तर्गत रूपात्मक अथवा शब्दात्मक स्रोत,प्रकार,कार्य र तिनका अर्थ सम्बन्धहरू पर्दछन् । यसमा रूपविज्ञान र अर्थविज्ञानका सहायताले कृतिगत शब्दभण्डार व्यवस्थाको बयान गरिन्छ (पौडेल,२०६९पृ.४७) ।

(ग) ध्वनि व्यवस्था

मानवीय उच्चारण अवयवद्वारा उच्चरित सार्थक आवाजलाई ध्वनि भनिन्छ । यस अन्तर्गत खण्डीय र खण्डेतर ध्वनि पर्दछन् । स्वर र व्यञ्जन खण्डीय ध्वनिमा र मात्रा, अनुनासिकता, श्वसन, बलाघात, सुर, संहिता खण्डेतर ध्वनिमा पर्दछन् । साहित्यिक कृतिमा प्रयुक्त ध्वनिहरूको अध्ययन विश्लेषण ध्वनि व्यवस्थाअन्तर्गत गरिन्छ (पोखरेल र काफ्ले,२०७०/७१ पृ. ९४) ।

शैली विज्ञानले माथिका सबै तहहरूमा कृतिको विश्लेषण गर्दछ ।

२.३.३ शैली

भाषा संरचनाको उपर्युक्त क्रमश्रेणी नै साहित्यिक संरचनाको क्रमश्रेणीमा रूपान्तरित हुने विशिष्ट तर अमूर्त प्रक्रियाको एकतर्फ भाषारूपी कच्चापदार्थसँग र अर्कैतिर कृतिरूपी तयारी मालसँग एकैसाथ हुने सम्बन्धलाई शैली भनिन्छ ।

शैली विज्ञानले शैलीको पहिचान गर्न यही सम्बन्धका सूत्रहरूलाई पहिल्याउने निम्न लिखित पक्षहरू रहेको पाइन्छ :

क) चयन

शब्द आदि भाषिक एकाइको सुविचारित छनोटलाई चयन भनिन्छ (शर्मा, २०५९ पृ. ७) । जानेर वा नजानेर कृतिकारले उपलब्ध विकल्पहरूमध्ये कुनै एकको छनोट गरेको हुन्छ । उदाहरणको लागि ‘पृथ्वी’ लाई बुझाउने धरा, माता, धर्ती, जननी आदि विभिन्न विकल्प मध्ये कुनै कृतिकारले एक सन्दर्भमा कुनै एकको विकल्पको चयन गर्छ भने त्यो विनाकारण हुँदैन । चयनको यस्तै विशिष्टतालाई पहिल्याउने काम शैली विज्ञानले गरेको देखिन्छ । चयनका प्रकारलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

१. ध्वनि वा वर्ण चयन

भषाका आधारभूत एकाइको रूपमा ध्वनि वा वर्णलाई लिइन्छ । स्रष्टाले साहित्यिक रचनामा भाषाका ध्वनि वा वर्ण व्यवस्थाभित्र प्राप्त हुने विकल्पहरूमध्ये उपयुक्तको छनोट गर्नु नै ध्वनि वा वर्ण चयन हो (पोखरेल र काफ्ले,२०७०/७१ पृ. ८७) ।

२. शब्द चयन

भाषिक अभिव्यक्तिका क्रममा शब्द चयन महत्वपूर्ण हुन्छ । साहित्यकारले एउटै अर्थ दिने समाजमा प्रचलित विभिन्न शब्दहरूमध्ये कुनै एउटालाई आफ्नो साहित्यमा प्रयोग गर्दछ (ढुङ्गेल र दाहाल,२०६८ पृ.१०७) ।

३. वाक्य चयन

व्याकरणात्मक दृष्टिले भाषाको सबभन्दा ठूलो एकाइ वाक्य हो । स्रष्टाले आफ्नो सिर्जनालाई प्रभावकारी र सौन्दर्यमूलक बनाउन उपयुक्त वाक्यको चयन गर्नुपर्दछ । अर्थपूर्ण र सान्दर्भिक वाक्यको छनोटले साहित्यिक शैलीको निर्माणमा सहयोग पुऱ्याउँछ (पोखरेल र काफ्ले,२०७०/७१ पृ. ८८) ।

४. अर्थ चयन

शब्दहरूको रुढ अर्थात् सर्वमान्य अर्थ पनि हुन्छ , तिनको प्राथमिक वाचकता अभिधापरक हुन्छ । वक्ता वा रचयिताले आफ्नो प्रतिज्ञप्ति आदिले सम्पृक्त सन्देश सम्प्रेषण गर्न विशेष वा वाक्य विशेषलाई सामान्य अर्थबाट अलग रहेर लक्षणार्थ अथवा व्यङ्ग्यार्थ प्रकट गर्दछ । रचनाकारले आफ्नो मन अनुकूल अर्थ गर्भित शब्दको उचित चयन गर्न सके मात्र नयाँ अर्थहरूको व्यञ्जना सम्भव छ ।

(ख) अग्रभूमि निर्माण

रचनाको कुनै अंशलाई विशिष्ट तुल्याउन सो अंशमा विशेष बल दिनु नै अग्रभूमिको निर्माण हो (शर्मा,२०५९ पृ.८) । अत्यधिक चलनमा आएको कारणले रुढ र यान्त्रिक भएका प्रयोगलाई नौलो बनाउन कृतिकारले अग्रभूमिको निर्माण गरी विशिष्ट र नयाँ नयाँ प्रयोग गर्छ ।

कृतिमा अग्रभूमिको निर्माण गर्ने तरिका दुई प्रकारको रहेको पाइन्छ । जसलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

(अ) विचलन

भाषाको मानक प्रयोगहरुबाट फरक भएर भाषालाई चलाउनु नै विचलन हो । यसलाई विपथन पनि भनिन्छ । भाषाको प्रयोगगत र प्रयुक्तिगत मानक रूपमा अतिक्रमण गर्नु वा उल्लङ्घन गर्नुलाई विचलन भनिन्छ । यसरी मानक भाषा प्रयोगबाट रड्किनु, चिप्लिनु वा विचलित हुनुलाई नै विचलन भनिन्छ तर यस्तो विचलन निरुद्देश्य र निरर्थक नभई सोद्देश्य र सार्थक हुनु जरुरी मानिन्छ । विचलनको अवधारणालाई रूपान्तरणवादी भाषा वैज्ञानिकहरुले भित्र्याएको पाइन्छ । साहित्यिक कृति निर्माणका क्रममा साहित्यकार सचेत र असचेत रूपमै मानकबाट विचलित हुने गर्छ (पौडेल,२०६९ पृ.४७) ।

विचलनका प्रकारहरूलाई निम्नानुसार देखाउन सकिन्छ :

(क) कोशीय विचलन

कृतिकार आफैले शब्दकोश भन्दा बाहिरको शब्दहरू बनाउने वा चलनचल्तीमा रहेका शब्दलाई नौलोपन दिएर आफ्नो अभिव्यक्तिलाई प्रभावकारी बनाउनका लागि प्रयोग गर्ने गरेका शब्दहरू नै कोशीय विचलन भएका शब्द हुन् भन्न सकिन्छ । चक्रेटो, फुलारु, मान्द्रिलो ,गोब्रिलो शब्दलाई यसका उदाहरण मान्न सकिन्छ ।

(ख) व्याकरणिक विचलन

लिङ्ग, वचन, पुरुष, काल, भाव, पक्ष, वाच्य जस्ता व्याकरणात्मक कोटि र वाक्य, उपवाक्य, पदसङ्गति, पदक्रम आदि एकाइहरूको नियमितता र नियमसम्मत व्यवस्था माथि कृतिकारले आफ्नो विशिष्ट भाषिक अभिव्यक्तिका क्रममा गर्ने गरेको अतिक्रमण नै व्याकरणिक विचलन हो । जस्तै : रातभरि भयङ्कर असिना पऱ्यो,फाँट सखाप । के मुख देखाउन आएको यो बूढो बाउलाई ।

(ग) ध्वनि प्रक्रियात्मक विचलन

भाषाको कुनै खास एकाइको उच्चारणमा देखिने त्यो अन्तर जुन मानकसँग स्पष्ट रूपमा छुट्याउन सकिन्छ त्यही नै ध्वनि प्रक्रियात्मक विचलन हो । जस्तै : म केइ गरेर छाड्छु ।

(घ) आर्थी विचलन

अभिव्यक्तिमा नयाँपन दिई सौन्दर्य झल्काउन सहयोग गर्ने साहित्यको अभिधा भन्दा भिन्न विशिष्ट अर्थ व्यञ्जित हुने शब्द प्रयोगलाई आर्थी विचलन भनिन्छ । साहित्यलाई उच्चता प्रदान गर्न यसले मद्दत गर्दछ । सन्निधान सिद्धान्त अनुसार मेल नखाने कुरा अथवा प्रकृतिको मानवीकरण, मानवको प्रकृतीकरण आदि गरेर देखाउने विचलित प्रवृत्तिलाई यस अन्तर्गत राखिन्छ । जस्तै : आकाशबाट मुस्काराउँदै जुन धर्तीलाई भेट्न आउँछ (पौडेल,२०६९ पृ.४७) ।

(ङ) भाषिक विचलन

सीमित भौगोलिक सीमाभित्र रहेर समान विशेषता भएको भाषा प्रयोग गर्ने समुदायको भाषा नै भाषिका हो । यसलाई कृतिकारले आफ्नो कृतिमा वैशिष्ट्यता झल्काउन

समावेश गर्ने गर्दछन् । यसरी कृति रचना गर्दा मानक तथा स्तरीय भाषाको प्रयोगकै क्रममा कतिपय भाषिकाका शब्दहरू राख्नुलाई भाषिक विचलन भनिन्छ । जस्तै : मैले यति धेरै ज्ञानका कुरा कैलेइ सुन्न पाम्ने थिन । यसमा पाम्ने शब्द मानक भाषाको पाउने शब्दकै भाषिकागत रूप हो । त्यसैले यो भाषिक विचलन अन्तर्गत पर्दछ ।

(च) लेख्य प्रक्रियात्मक विचलन

शब्द लेखाइका क्रममा लेखन प्रक्रियाको निश्चित व्यवस्थामा देखिने विचलन लेख्य प्रक्रियात्मक विचलन हो भन्न सकिन्छ । जस्तै : म त माया भनेपछि ....

(छ) प्रयुक्ति विचलन

एउटा परिस्थिति वा प्रसङ्गमा प्रयोग गर्नुपर्ने भाषालाई अर्कै परिस्थिति वा प्रसङ्गमा प्रयोग गरी लेखाइ अभिव्यक्तिमा पृथकता प्रदान गर्ने तरिका प्रयुक्ति विचलन हो । जस्तै : घनघोरै राम्रो छ । राम्रोको लागि घनघोरै शब्दको प्रयोग प्रयुक्तिगत विचलन अन्तर्गत पर्दछ ।

(आ) समानान्तरता

भाषा प्रयोगमा नियमित पुनरावृत्तिलाई समानान्तरता भन्दछन् । त्यसैले समानान्तरता भनेको बढी नियमितताको पालन हो (शर्मा, २०५९ पृ.८) । समानान्तरतामा प्रयोग हुने नियमितता त्यस्तो अवस्था हो जसमा छन्द, अलङ्कार, तुक, समता, स्वनिम, अक्षर, रूपिम, शब्द, पदसमूह उपवाक्य, वाक्य, सङ्कथन अर्थ आदि सबै प्रकारको भाषिक तहहरूमा पुनरावृत्ति भएको हुन्छ । वर्णगत स्वभाव र अर्थगत स्वभावका आधारमा समानान्तरता २ प्रकारका रहेका हुन्छन् । ती यसप्रकार रहेका छन् :

(क) आन्तरिक समानान्तरता

अर्थ अन्तर्गत पर्ने भावार्थ र वाच्यार्थ आवृत्ति नै आन्तरिक समानान्तरता हो । कृतिकारले कृतिको अभिव्यक्तिलाई अमूर्तता प्रदान गर्न यसको प्रयोग रहेको पाइन्छ । कृतिको अर्थगत तहमा अभिव्यक्तिएको आन्तरिक समानान्तरताको समावेशन क्षेत्र विशद् हुन्छ । यो पूर्ण रूपमा भावपरक हुन्छ । जस्तै : आकाशमा वादल फैलिए ।

(ख) बाह्य समानान्तरता

बाह्य समानान्तरता स्थूल प्रकृतिको हुन्छ । भाषाका समध्वन्यात्मक उच्चारण वा लय ,वर्ण , रूप, शब्द, पदावली र वाक्यात्मक स्वरूपको नियमित आवृत्ति वा पुनरावृत्तिका रूपमा यो देखिन्छ । जस्तै : गाउँको भविष्यको लागि,कि देशको भविष्यको लागि,कि मेरो भविष्यको लागि,कि आफ्नो भविष्यका लागि । यस उदाहरणमा भविष्यको लागि भन्ने पदावली पुनरावृति भएकाले बाह्य समानान्तरता सिर्जना भएको छ । यस अन्तर्गत ध्वनि, रूप, शब्द, एवम् वाक्यको समानान्तरता पर्दछन् ।

१. ध्वनि समानान्तरता

उही ध्वनिको आवृत्ति ध्वनिमूलक समानान्तरता हो । ध्वनिहरूको आवृत्तिले वातावरण जीवन्त भएर उठ्छ । ध्वनिबाट नै रङ, रेखा तथा छायाँको जीवन्त रूप प्रकट हुन्छ । ध्वनि समानान्तरता स्वरमूलक तथा व्यञ्जनमूलक दुवै हुन सक्छन् । व्यञ्जनमूलक समानान्तरताबाट अनुप्रास बन्ने गर्छ । माधुर्य, प्रसाद एवम् ओज गुणहरूको सञ्चार ध्वनिकै माध्यमबाट हुन्छन् । ध्वनि समानान्तरताले शब्द र अर्थमा सामञ्जस्यको सृष्टि गर्छ । ध्वनिद्वारा माधुर्य भाव, कर्कश भाव, आकर्षक एवम् प्रीतिकर वातावरण, ओजपूर्ण उत्तेजक वातावरणको अन्तरलाई सजिलैसित रूपायित गर्न सकिन्छ (शर्मा, २००६ पृ. ५४) ।

२. रूप समानान्तरता

रूपको तहमा देखिने आवृत्ति रूप समानान्तरता हो । बद्ध रूपहरूको पुनरावृत्ति गर्दा अर्थको सम्भावना बढेर जान्छ । यसले कार्यको पुनरावृत्ति वा पटक पटक आवृत्तिको संरचना पनि प्राप्त हुन्छ ।

३. पदावली समानान्तरता

पदहरूको आवृत्ति नै पदावली समानान्तरता हो । यसमा पदावली आवृत्ति बल दिनका लागि हुन्छ ।

४. वाक्य समानान्तरता

यसमा वाक्यक्रम, वाक्य संरचना एवम् लोकोक्तिमूलक समानान्तरताको नियोजन हुन्छ । वाक्यक्रम स्थितिमा पहिलो शब्दको सङ्गति दोस्रो वाक्यसँग हुन सक्छ ।
वाक्य संरचनामूलक समानान्तरतामा वाक्य संरचनाको आवृत्ति हुन्छ तर पहिलो वाक्यले दोस्रो वाक्यलाई सादृश्यका आधारमा प्रमाणित पनि गर्छ । लोकोक्तिहरूलाई पनि वाक्यका माध्यमबाट आवृत्त गरिन्छ (शर्मा, २००६ पृ. ५५) ।

अध्याय : तीन

व्याख्या विश्लेषण

तिम्री स्वास्नी र म कथा सङ्ग्रह मनु ब्राजाकीद्वारा लिखित उत्कृष्ट रचना हो । वि.सं. २०४६ सालमा प्रकाशित प्रस्तुत सङ्ग्रहमा १५ वटा कथाहरू रहेका छन् । शैलीविज्ञानको आधारमा कथालाई निम्नानुसार चिनाउन सकिन्छ :

३.१ चयन

साहित्यिक कृति वा रचनामा विविधता ल्याउन विभिन्न सार्थक एकाइको रोजाइ वा छनोटलाई चयन भनिन्छ । वर्ण,रूप,शब्द,पदावली,वाक्य आदि तहमा विकल्पहरूको सम्भावना रहन्छ । जति विकल्पहरू रहन्छन् त्यति नै चयन पनि हुन सक्छ । स्रष्टाले आफ्नो अभिव्यक्तिमा स्वस्फूर्त वा योजनाबद्ध रूपमा भाषिक एकाइको चयन गर्दछ । उपयुक्त चयनबाट अभिव्यक्तिमा विशिष्टता वा नवीनता सिर्जना हुन्छ । चयनका आधारमा यस कृतिलाई निम्नानुसार विश्लेषण गर्न सकिन्छ :

३.१.१ ध्वनि चयन

स्रष्टाले साहित्यिक रचनामा भाषाका ध्वनि व्यवस्थाभित्रबाट प्राप्त हुने विकल्पहरूमध्येबाट उपयुक्तको छनोट गर्नु नै ध्वनि चयन हो । लय, छन्द वा ध्वनिसादृश्य सिर्जना गर्न ध्वनि/वर्ण छनोट अपरिहार्य छ । प्रस्तुत कथा सङ्ग्रहमा ध्वनि चयन निम्नानुसार गरिएको छ :

१. उनको सत्यसत्य र यथातथ्य वचन सुनेर म त सिद्धि हराएको लठुवाझैं **ट्वाँ** परेर हेरेको हेर्‍यै भएँ । (पृ.११)

२. एकादेशमा होइन **हाम्रै** देशमा र एकासमयमा होइन आजभोलि नै एक जना हाकिम साहेब थिए । (पृ. १२)

३. निकै सहृदय हुनुहुँदो **रै'छ** धन्यवाद । (पृ.१९)

माथिको उदाहरणमा ट्वाँ,हाम्रै र रै'छ जस्ता ध्वनि चयनले साहित्यिक सौन्दर्य सिर्जना भएको छ ।

३.१.२ शब्द चयन

भाषामा प्रचलित विविध शब्दहरूमध्ये उपयुक्त शब्दको छनोटलाई शब्दचयन भनिन्छ । शब्दका आधारमा नै भाषिक अभिव्यक्तिका निर्माण हुने भएकाले साहित्यमा यसको भूमिका महत्वपूर्ण रहन्छ । यसमा पर्यायवाची ,विपरीतार्थक, प्रतीकात्मक,अनेकार्थी आदि शब्दहरूको चयन गरिन्छ । प्रस्तुत कथा सङ्ग्रहमा शब्द चयन निम्नानुसार गरिएको छ :

१. मैले देखेँ देशभक्तका **आँखा** सर्प**नेत्र**झै सम्मोहक थिए । (पृ.९)

२. अनुहारमा उम्रिएको दारीजुँगा पनि आफ्नै गाउँको **बिग्रेको बाली जस्तै** छ । (पृ. २७)

३. पेसा गरेकी सौतिनी आमालाई **व्यावहारिकता** सिकाउन थाले । (पृ.३७)

सौभाग्यवश अथवा **दुर्भाग्यवश** स्वास्नीको सङ्गीत अझै पनि रङपूर्ण थियो । (पृ. ५२)

उल्लिखित उदाहरणमा आँखा र नेत्र पर्यायवाची शब्दको चयन गरिएको छ भने बिग्रेको बाली जस्तै भनेर प्रतीकात्मक शब्द चयन गरिएको छ । व्यावहारिकतामा व्युत्पन्न शब्द चयन गरिएको छ । त्यस्तै गरी एउटै वाक्यमा सौभाग्यवश र दुर्भाग्यवश गरी विपरीतार्थक शब्द चयन गरी साहित्यिक सौन्दर्य सिर्जना भएको छ ।

३.१.३ वाक्य चयन

उद्देश्य र विधेययुक्त अर्थयुक्त भाषिक एकाइलाई वाक्य भनिन्छ । उपवाक्यभन्दा ठुलो वा माथिल्लो व्याकरणात्मक संरचना वा एकाइलाई वाक्य भनिन्छ । वाक्य चयनमा वाक्यका प्रकार, भाव वा अर्थ, काल र पक्षको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । कथा सङ्ग्रहमा प्रयुक्त वाक्य चयनलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

१. रातभरि भनाभना भयो । (पृ. १)

२. पापी कुरा नगर् । (पृ.१)

३. कहिलेदेखि यो अभियान सुरु गर्नुभएको ? (पृ.९)

४. कसैले सुनेर के भो त ? (पृ. १५)

५. टाइपिष्ट मक्ख परेकी थिई र लेख्तालेख्तै आफूमै हराउन थालेकी थिई । (पृ. १३)

६. यो नितान्त औपचारिक वाक्य थियो तर यसैलाई मैले सहारा दिने चोर औँला ठानेर समाएँ । (पृ. २१)

७. ऊ आफू भने रक्सी गाँजा त के चुरोट बिँडी–सुपारीसम्म खाँदैन थ्यो । (पृ. ४२)

माथिको उदाहरणमा पहिलो वाक्य सरल,दोस्रो आज्ञार्थक,तेस्रो र चौथो प्रश्नार्थक,पाँचौँ र छैठौँ संयुक्त तथा सातौँ मिश्र वाक्यको चयन गरिएको छ ।

३.१.४ अर्थ चयन

स्रष्टाले सामान्य अर्थलाई छाडेर फरक खालको अर्थ व्यञ्जित गरेमा अर्थ चयन हुन्छ । लक्षणा,व्यञ्जना अर्थात् उखान टुक्का आदिको प्रयोगबाट यो सम्भव हुन्छ । तिम्री स्वास्नी र म कथा सङ्ग्रहमा प्रयुक्त अर्थ चयनलाई निम्नानुसार देखाउन सकिन्छ :

१. उकासेको टुकी झैं । (पृ.१)

२. सेवा गरेपछि मेवा खान पाउनु जन्मसिद्ध अधिकार हो । (पृ.६५)

माथिको उदाहरणमा सान्दर्भिक अर्थ चयन गरिएको छ । यसबाट साहित्यिक सौन्दर्य सिर्जना भएको छ ।

३.२ विचलन

सामान्य नियम वा प्रचलित संरचनाको अतिक्रमणलाई विचलन भनिन्छ । प्रथलित पथ वा मानक प्रयोगलाई उल्लङ्घन गर्ने हुनाले यसलाई विपथन पनि भन्न सकिन्छ । यस्तो विचलन उद्देश्य र सार्थक हुन्छ अर्थात् खास साहित्यिक विशिष्टता सिर्जना गर्नु यसको

प्रयोजन हुन्छ । तसर्थ निरुद्देश्य विचलनलाई यसमा लिइँदैन । कृतिको भाषामा पाइने विचलन सात प्रकारका मानिन्छन् : कोशीय विचलन, व्याकरणिक विचलन, ध्वनि प्रक्रियात्मक विचलन, लेखप्रक्रियात्मक विचलन, अर्थतात्विक विचलन, भाषिक विचलन, प्रयुक्ति विचलन (शर्मा, २०५९ पृ.८) ।

३.२.१ कोशीय विचलन

कोशमा प्रयुक्त हुने शब्दले मात्र भाषिक अभिव्यक्तिको सामर्थ्यलाई वहन गर्न नसकेमा स्रष्टाले नयाँ शब्दको निर्माण गर्नुलाई कोशीय विचलन भनिन्छ । त्यसैले नयाँ शब्दो निर्माण गर्ने प्रक्रिया नै कोशीय विचलन हो (शर्मा, २०५९ पृ.२१) । केही शैलीवैज्ञानिक समालोचकहरू यसलाई शब्द विचलनका रूपका पनि व्याख्या गरेका छन्, जुन शब्द विचलनलाई यसरी चिनाइएको पाइन्छ । शब्द विचलन मार्फत् साहित्यमा सौन्दर्य, मिठासपन, अङ्कुरण गर्न प्रयोग गरिने नयाँ शब्द बनाउने प्रक्रिया शब्द विचलन हो । यस्ता शब्दहरू शब्दकोशमा प्रयोग गरिएको हुँदैन र प्रयोगकर्ताले निर्माण गर्ने वा परम्परागत रूपमा रहेका शब्दहरूलाई नयाँपनका साथ प्रयोग गरेर भन्न खोजिएको अभिव्यक्तिलाई प्रभावकारी बनाउनका लागि शब्द विचलन गरिन्छ ।

शैलीवैज्ञानिक समालोचकहरूले यसको उदाहरणमा जुनिला, गोबरिलो, मान्द्रिलो, चक्रेटो, फुलारु जस्ता शब्दहरू प्रयोग गरेको देखिन्छ । यी शब्दहरु गोबर, मान्द्रो, चक्र र फूल आदि कोशीय शब्दद्वारा निर्माण भएका हुन् । यसरी शब्द प्रयोगकर्ता मात्र नभएर शब्द निर्माता पनि हो । कोशीय विचलन भन्नाले नवीनतम् शब्दको निर्माण र प्रचलित शब्दको संरचना माथि अतिक्रमण हो भन्न सकिन्छ । तिम्री स्वास्नी र म कथा सङ्ग्रहमा प्रयुक्त कोशीय विचलनलाई निम्नानुसार देखाउन सकिन्छ :

१. किन विद्यार्थीहरूलाई रातरातभरि **फ्रि टिउसन** पढाउनुभयो ?(पृ.७)

२. स्कुल कलेजका चञ्चल किशोरीहरूभन्दा पच्चीस छब्बीस वर्षीया यी विवाहित युवतीहरूमा भिन्नै किसिमको **मनोहारी** आकर्षक छ । (पृ.१६)

३. हेर्नुस् न कस्तो **व्याडलक ! ट्याक्सी** नै पाइएन आज । (पृ.१८)

४. तिम्रो हाँसोमा **अफिसरीय** खोक्रो अट्टहास थियो । (पृ.२२)

५. भ्रष्टाचारी र महँगीदेखि लिएर होटेलमा पाइने **कल गर्ल** बारे समेत खासखुस भयो तर सापटी पाइएन । (पृ.१०)

६. कारण उसको बाउ र भद्रभलाद्मीहरूसित धनधर्मको **छलछन्दनामक** कुटनीति र **लाठीलठैत** नामक राजनीति दुबै थियो । (पृ.३०)

७. नर्सको प्रसङ्गमा उसले सम्पूर्ण **नसौपाख्यानम्** पाठ गर्न के बेर ?(पृ.६७)

माथिको उदाहरणमा **फ्रि टिउसन, मनोहारी, व्याडलक ! ट्याक्सी, अफिसरीय, कल गर्ल, छलछन्दनामक, लाठीलठैत, नसौपाख्यानम्** शब्दहरू शब्दकोशमा भेटिँदैनन् । यसर्थ स्रष्टाले साहित्यिका सौन्दर्य सिर्जना गर्न शब्दकोशमा प्रयोग नभएका शब्दहरूको उपयोग गरिएकाले कोशीय विचलन भएको छ ।

३.२.२ व्याकरणात्मक विचलन

हरेक भाषामा आफ्नै किसिमको व्यवस्था रहेको हुन्छ । भाषा निर्मित हुने क्रममा ध्वनि देखि सङ्कथन सम्म निश्चित व्यवस्थामा बाँधिएको हुन्छ । व्याकरणात्मक कोटिमा निर्धारित भाषामा देखिने क्रमभङ्गतालाई व्याकरणात्मक विचलन भनिन्छ । खासगरी लिङ्ग, वचन, पुरुष, काल, पदक्रम आदिमा विचलन देखिनु व्याकरणात्मक विचलन हो ।

रचनाकारले कृतिको रचना गर्दा व्याकरणिक व्यवस्था माथि अतिक्रमण गरिन्छ । यसरी मानक र व्यवस्थित रुपप्रति अतिक्रमण गर्दा प्रस्तुत गरिएको कथन वा शब्दले मिठासपन बोकेको हुन्छ । साहित्यमा व्याकरणलाई न्यून स्थानमा राख्दै साहित्य सिर्जनामा भाषिक अभिव्यक्ति प्रस्तुत गरिन्छ ।

व्याकरणिक एकाइ अन्तर्गत वाक्य, उपवाक्य , पदसमूह, शब्द, रूपिमका साथै नाम, सर्वनाम, विशेषण , क्रिया, अव्यय, लिङ्ग, वचन, पुरुष, काल, भाव, पक्ष र वाच्य जस्ता कोटि वा वाक्य, उपवाक्य, पदसङ्गति, पदक्रम आदि एकाइहरूको नियमितता र नियमसम्मत व्यवस्था माथि अतिक्रमण नै व्याकरणिक विचलन हो । साहित्यमा व्याकरणको

स्वरूप र संरचनामा अतिक्रमण गरेर विशिष्ट सौन्दर्यात्मक सोद्देश्यपूर्ण बनाउनु पर्दछ । तिम्री स्वास्नी र म कथा सङ्ग्रहमा प्रयुक्त व्याकरणिक विचलनलाई निम्नानुसार देखाउन सकिन्छ :

१. रातभरि भयङ्कर असिना पऱ्यो,फाँट सखाप । (पृ.१)

२. के मुख देखाउन आएको यो बूढो बाउलाई ? (पृ.६)

३. कानुनको नजरमा भ्रष्टाचारी बन्नुपर्थ्यो तल्ला कर्मचारीहरुले । (पृ.१२)

४. सीतामढीमा त सडकको पेटीबाहेक बस्ने ठाउँ छैन हाम्रा लागि । (पृ.३५)

५. हो,उसलाई आजसम्म पनि सम्झना छ आफ्नो प्रेमको । (पृ.५०)

माथिको उदाहरणमा भाषाको व्याकरणात्मक व्यवस्थाको अतिक्रमण गरिएकाले व्याकरणात्मक विचलन सिर्जना भएको छ ।

३.२.३ अर्थतात्विक विचलन

अर्थमा देखिने विचलन अर्थतात्विक विचलन हो । अभिधा अर्थमा मात्र सीमित रहेर साहित्यले उच्चता हासिल गर्न सक्दैन त्यसैले अभिधासँग भिन्न, विशिष्ट अर्थव्यञ्जित हुनु नै अर्थतात्विक विचलन हो (खनाल, २०६८ पृ. १४) । सामान्य भाषमा अर्थलाई अभिधाको रूपमा हेरिन्छ भने विशिष्ट भाषामा अर्थलाई अभिधा, व्यञ्जना र लक्षणाका रूपमा लिइन्छ । रचनाकारले आफ्ना अभिव्यक्तिहरू आर्थी विचलनद्वारा प्रकट गरेको पाइन्छ । किनकि यसरी अभिव्यक्तिलाई विचलित पार्दा रचना सुन्दर, भावुक र मिठासपन बोकेका हुन्छन् । तिम्री स्वास्नी र म कथा सङ्ग्रहमा प्रयुक्त अर्थतात्विक विचलनलाई निम्नानुसार देखाउन सकिन्छ :

१.चिया पसलनेरको राणाकालीन परिचित वर पिपलको चौतारी र त्यो अपरिचित यात्री दुबै वाल्ल पर्छन् । (पृ.८)

यसमा पिपलको चौतारीलाई वाल्ल पर्छ भनिएकाले अर्थतात्विक विचलन भएको छ । मान्छे मात्र वाल्ल पर्न सक्छ तर रुख वाल्ल पर्दैन ।

२. बान्ने छेउ मभ्फौला खिर्रो र लालुपाते सँगै उभिएका छन् । (पृ.१)

प्राणी वर्गका लागि प्रयोग गर्न सकिने उभिनु क्रियालाई खिर्रो र लालुपातेको लागि उपयोग गरी अर्थतात्विक विचलन सिर्जना गरिएको छ ।

३. अफिसमा घुस नखाँदा अमिलिएको थियो भने यहाँ आएर मन समेत अमिलियो । (पृ.७)

घुस खान नपाउँदाको अवस्थालाई मन बिग्रिएको कुरासँग देखाइएकाले अर्थतात्विक विचलन भएको छ ।

४. देशभक्तले जयजयकार मनाउँदै धर्मभक्त र गङ्गालालको तर्फबाट आशीर्वाद दिँदै गए । (पृ.१०)

मृत व्यक्तिको तर्फबाट आशीर्वाद दिने कुरा व्यक्त गरिएकाले अर्थतात्विक विचलन सिर्जना भएको छ ।

५. अब त्यहाँ गुलाफको फूलको भ्फाङ एक्लै छ । दुवै दुईतिर एक्ला एक्लै छन् । अपरिचयको घुँइचो छ । (पृ.१५)

बोट बिरुवा एक्लै नहुने र अपरिचयको पनि घुँइचो हुँदैन तर यहाँ साहित्यिक सौन्दर्य सिर्जना गर्न अर्थतात्विक विचलन गराइएको छ ।

६. तिम्री स्वास्नी भ्फर्केर शब्दशब्द अँठ्याएर बोल्दै थिई । (पृ.२३)

अमूर्त कुरा मात्र समात्न सकिन्छ तर यसमा शब्द समात्ने कुरा गरी अर्थतात्विक विचलन सिर्जना गरिएको छ ।

७. बस खोक्छ,खकार्छ अनि चिच्च्याउँदै गुड्न थाल्छ । (पृ.२६)

बसभित्र हुने मान्छेका गतिविधिलाई बससँगै मानवीकृत गरिएकाले अर्थतात्विक विचलन सिर्जना भएको छ ।

८. बिचरा ! पीपलको बोट भने अभ्फै ऊसँगै बसेर मुन्टो हल्लाउँदै थियो । (पृ.२७)

मुन्टो नै नहुने पीपलको बोटले मुन्टो हल्लाएको अभिव्यक्ति दिइएकाले अर्थतात्विक विचलन भएको छ ।

९. परिवारहरू झस्किएपछि समाज व्युँझियो । (पृ.२९

समाज सचेत भएको कुरालाई अर्थतात्विक विचलनका साथ प्रस्तुत गरिएको छ ।

१०. दिनभरिको बास पोखरीमा पीपलमुनि पीपलसित नै कुरा गरेर बित्थ्यो । (पृ.४३)

मान्छे मान्छे बिच मात्र कुराकानी हुन्छ तर यसमा पीपलसित कुरा गरेको भावबाट अर्थतात्विक विचलन गरिएको छ ।

३.२.३ ध्वनि प्रक्रियात्मक विचलन

भाषाको कुनै खास एकाइको उच्चारणमा मानकसँग स्पष्ट रूपमा छुट्याउन सकिने अन्तर नै ध्वनि प्रक्रियात्मक विचलन हो । स्थानीयतालाई साहित्यिक कृतिमा जीवन्त रूपमा अभिव्यक्त गर्नका निम्ति साहित्यकारहरूले ध्वनि प्रक्रियात्मक विचलनको प्रयोग गर्दछन् । तिम्री स्वास्नी र म कथा सङ्ग्रहमा प्रयुक्त ध्वनि प्रक्रियात्मक विचलनलाई निम्नानुसार देखाउन सकिन्छ :

१. ई ,यहाँ मेरो श्रीमान् । (पृ.)

यी हुनुपर्ने ठाउँमा ई ध्वनिको प्रयोग गरी ध्वनि प्रक्रियात्मक विचलनको सिर्जना गरिएको छ ।

२. सबै **काँ**'बाट **काँ** पुगिसके । (पृ.६)

कहाँ ध्वनिको स्वाभाविक प्रयोग नगरी काँ ध्वनिको चमत्कारपूर्ण उपयोगले ध्वनि प्रक्रियात्मक विचलन देखिएको छ ।

३. लिन्ठिङलिन्ठङ हल्लनदास । (पृ.११)

लिन्ठङ ध्वनिको विचलनयुक्त प्रयोगबाट ध्वनि प्रक्रियात्मक विचलन सिर्जना भएको छ ।

४. मलाई......ल्याइदिन्छु भनेको **ख्यै** ? (पृ.१५)

खै/खोइ ध्वनिको प्रयोग नगरी ख्यै ध्वनि प्रयोग गरिएकाले ध्वनि प्रक्रियात्मक विचलन देखिएको छ ।

३.२.४ प्रयुक्ति विचलन

एउटा प्रसङ्ग र परिस्थितिमा प्रयोग हुनुपर्ने भाषालाई अर्को प्रसङ्ग र परिस्थितिमा प्रयोग गर्नुलाई नै प्रयुक्तिगत विचलन हो । जस्तै : कीराका लागि संहार प्रयोग हुनु (शर्मा, २०५९ पृ. २२) । साहित्यिक प्रयुक्तिका सीमा र इलाकाहरूलाई अतिक्रमण गरेर यसलाई शैली निर्माणको विशिष्ट प्रणालीका रूपमा अङ्गीकार गरिएको पाइन्छ । कुनै निश्चित विषय क्षेत्रसँग सम्बन्ध भाषिक प्रयोगका प्राविधिक पक्षहरूलाई अर्कै सन्दर्भसँग गाँसेर शैलीको सार्थक सत्तालाई प्रतिष्ठापित गराउने कार्य नै प्रयुक्ति विचलन हो । तिम्री स्वास्नी र म कथा सङ्ग्रहमा प्रयुक्त प्रयुक्ति विचलनलाई निम्नानुसार देखाउन सकिन्छ :

१. उज्यालो कठाङ्ग्रिएको छ । (पृ.२)

प्राणी वर्गमात्र जाडाले कठाङ्ग्रिन्छ तर यहाँ उज्यालोलाई फरक सन्दर्भमा प्रस्तुत गरिएकाले प्रयुक्तिगत विचलन सिर्जना भएको छ ।

२. तरुनी रुन थाल्छे,छोरो पनि रुन थाल्छ,पैयुँ रुन्छ,खिर्रो रुन्छ,सिस्नो रुन्छ । (पृ.४)

रुखबिरुवालाई मान्छेजस्तै रुने चर्चा गरिएकाले प्रयुक्तिगत विचलन भएको छ ।

३. आदर्शको भावना उम्लिएर झन्डै आँखामा नआएको । (पृ.७)

भावना उम्लिने कुरा होइन । उम्लिने कुरालाई अलग सन्दर्भमा प्रस्तुत गरिएकाले प्रयुक्तिगत विचलन सिर्जना भएको छ ।

४. गाउँको आडमा पृथ्वीराजमार्ग लम्पसार परेको थियो । (पृ.८)

प्राणी वर्ग मात्र लम्पसार पर्छ तर यहाँ राजमार्गलाई विचलनयुक्त परिस्थितिमा उपयोग गरिएकाले प्रयुक्तिगत विचलन भएको छ ।

५. ड्रमको तीव्र स्वरलहरीमा पियानो,एकार्डियन र इलेक्ट्रिक गितारहरु चिच्च्याउँदै छन् । (पृ.४७)

मान्छे चिच्च्याउँछ । यसमा सङ्गीतका ध्वनिलाई फरक स्थितिमा प्रयोग गरिएकाले प्रयुक्तिगत विचलन सिर्जना भएको छ ।

६. एउटा सङ्गीतको फूलबारी ऊमाथि सम्पूर्ण इन्द्रधनुष लिएर खनियो । (पृ.५०)

फूलबारी इन्द्रधनुष लिएर खनिँदैन । शान्त र स्वच्छ फूलबारीलाई आक्रामक रूपमा प्रस्तुत गरिएकाले प्रयुक्ति विचलन देखिएको छ ।

७. अनुहारमा भव्य दारी पनि ढकमक्क भयो । (पृ.७३)

फूल मात्र ढकमक्क फुल्छ तर यहाँ दारीलाई फूल फुल्ने प्रक्रियासँग जोडेकाले प्रयुक्ति विचलन भएको छ ।

८. उसको सभ्यता उभिएको छ । (पृ.७६)

अमूर्त कुरालाई मूर्त सन्दर्भमा प्रस्तुत गरिएकाले प्रयुक्ति विचलन सिर्जना भएको छ ।

९. कटहरको बोटले केही जवाफ दिएन । (पृ.७८)

मानवले मात्र बोल्ने काम गर्छन् तर यहाँ कटहरको बोटलाई बोल्न लगाइएकाले प्रयुक्ति विचलन भएको छ ।

१०. बलबहादुर बाहेक कक्षा हाँस्यो,हा हा हा (पृ.७९)

भौतिक वस्तुलाई हाँस्ने सन्दर्भमा प्रस्तुत गरिएकाले प्रयुक्ति विचलन सिर्जना भएको छ ।

११. अहिले न यो धुम्मिएको दिन हाँसेको छ । (पृ.७९)

समयलाई हाँस्ने कुरासँग जोडेकाले प्रयुक्ति विचलन देखिएको छ ।

३.२.५ लेखप्रक्रियात्मक विचलन

भाषामा लेख्य प्रक्रियाको एउटा निश्चित व्यवस्था हुन्छ तर त्यस भन्दा फरक पारेर वा शब्द लेखाइका सन्र्भमा शब्दलाई उल्लटपुलट गरेर राख्ने कार्य गरिएमा त्यसलाई लेखप्रक्रियात्मक विचलन भएको मानिन्छ । तिम्री स्वास्नी र म कथा सङ्ग्रहमा प्रयुक्त लेखप्रक्रियात्मक विचलनलाई निम्नानुसार देखाउन सकिन्छ :

१. के रे ––से रे होइन अब म तिमीबिना एक क्षण पनि बाँच्न सक्तिनँ । (पृ.२३)

यहाँ केरे शब्दको पछाडि अनावश्यक खाली ठाउँ राखिएकाले लेखप्रक्रियात्मक विचलन भएको छ ।

२ आउँदै राख्छु भन न ल.......ल............भन न । (पृ.२४)

शब्द अन्तर नहुने ठाउँमा अन्तराल राखिएकाले लेखप्रक्रियात्मक विचलन सिर्जना भएको छ ।

३.३ समानान्तरता

समानान्तरता विचलनको विपरीत धर्म हो । कृतिमा कुनै भाषिक अभिलक्षण वा एकाइको नियमित पुनरावृत्तिलाई समानान्तरता भनिन्छ (शर्मा, २०५५ पृ. ३) । समानान्तरता भनेको नियमितताको अत्यधिक परिपालन हो । समानान्तरता भाषा प्रयोगमा गरिने आवृत्ति हो । समानान्तरताको प्रयोगले भाषिक अभिव्यक्ति काव्यात्मक प्रकृतिको हुनुका साथै आकर्षक र रोचक पनि हुने गर्दछ । समानान्तरता छन्द, अलङ्कार, समता, स्वनिम, अक्षर, रूपिम, शब्द, पद, समूह, उपवाक्य, वाक्य, सङ्कथन, अर्थ आदि सबै खालका भाषिक तहहरूमा देखापर्दछ । समानान्तरतालाई मुख्य रूपमा दुई प्रकारमा विभाजन गर्न सकिन्छ :

३.३.१ बाह्य समानान्तरता

साहित्यिक कृतिको आवरण पक्ष (छन्द, लय, वर्ण, मात्रा आदि) सँग सम्बन्धित पुनरावृत्तिलाई बाह्य समानान्तरता भनिन्छ । एक वा एक भन्दा बढी शब्द, वाक्य र पदसमूहको पुनरावृत्ति नै बाह्य समानान्तरता हो । तिम्री स्वास्नी र म कथा सङ्ग्रहमा प्रयुक्त बाह्य समानान्तरलाई निम्नानुसार देखाउन सकिन्छ :

१. गाउँको भविष्यको लागि,कि देशको भविष्यको लागि,कि मेरो भविष्यको लागि,कि आफ्नो भविष्यका लागि ? (पृ.७)

माथिको उदाहरणमा भविष्यको लागि भन्ने पदावली पुनरावृति भएकाले बाह्य समानान्तरता सिर्जना भएको छ ।

२. उनी कसरी जेल गए,कुटाइ खाए,फेरि जेल गए, फेरि कुटाइ खाए इत्यादिइत्यादि । (पृ.१०)

जेल गए उपवाक्यको सान्दर्भिक पुनरावृत्ति गरिएकाले बाह्य समानान्तरता सिर्जना भएको छ ।

३. अनि दुखेसो,गुनासो पोखिन थालियो । (पृ.१३)

दुखेसो र गुनासो शब्दमा सो ध्वनिको पुनरावृत्ति गरिएको छ ।

४. के कस्ता रुलनियमहरू बने र अहिले पनि पसिनाको कमाइको बाँडफाँड कसरी भइराख्या छ । (पृ.१३)

पसिनाको र कमाइको शब्दमा को ध्वनिको पुनरावृत्ति गरी बाह्य समानान्तरता सिर्जना गरिएको छ ।

५. श्रीमान्,एउटा हातले ताली बज्दैन । बज्दैबज्दैन । बजाएरै हेर्नुस् । (पृ.१३)

बज्दैबज्दैन शब्दको सार्थक पुनरावृत्ति सिर्जना गरिएकाले बाह्य समानान्तरता सिर्जना भएको छ ।

६. क्यै छैन, क्यै छैन । तपाइँको यति सेवा गर्न पाएर मैले आफूलाई सौभाग्यशाली ठानेको छु । (पृ.१९)

क्यै छैन क्यै छैन वाक्यको पुनरावृत्ति गरिएकाले बाह्य समानान्तरता देखिएको छ ।

७. अनि कहिलेदेखि हो कुन्नि 'तपाइँतपाइँ' को भनाभना 'तिमीतिमी' मा परिणत भयो । (पृ.२१)

तपाइँ र तिमी शब्दको पुनरावृत्ति गरिएकाले बाह्य समानान्तरता सिर्जना भएको छ ।

८. जति दिन चल्ला चल्ला सन्तुष्टिको निस्फिक्रीपनाले ऊ हाँसी । (पृ.२३)

चल्ला शब्दलाई दुई पटक दोहाऱ्याइएकाले बाह्य समानान्तरता देखिएको छ ।

९. गाउँबाट भगाइकी उसकी स्वास्नी पनि आइपुग्थी ,जसलाई ऊ असाध्यै माया गर्थ्यो,जसले उसलाई असाध्यै माया गर्थी । (पृ.२८)

असाध्यै माया पदावलीको पुनरावृत्ति भएकाले बाह्य समानान्तरता सिर्जना गरिएको छ ।

१०. फूल सधैं रहोस् भन्ने किन व्यथा बढाएछु
सन्तानलाई आत्मकथा किन मैले पढाएछु
हाँसोलाई ईश्वर सम्झी किन आँसु चढाएछु (पृ.५०)

आएछु भाषिका एकाइको तिन पटक पुनरावृत्ति भएकाले बाह्य समानान्तरता देखिएको छ ।

११. सङ्गीतमा रङ मात्र होइन क्रिया पनि देख्छु–नाचेको,गाएको,हाँसेको,खेलेको । (पृ.५१)

नाचेको,गाएको,हाँसेको,खेलेको शब्दको अन्त्यानुप्रास पुनरावृत्ति भएकाले बाह्य समानान्तरता सिर्जना भएको छ ।

१२. एक न एक दिन ज्ञानले अज्ञान भेट्टाउँछ र अज्ञानले ज्ञान । (पृ.५८)

एक,ज्ञान र अज्ञान शब्दको पुनरावृत्ति भएकाले बाह्य समानान्तरता देखिएको छ ।

३.३.२ आन्तरिक समानान्तरता

भाषाको अर्थको तहमा देखिने आवृत्तिलाई आन्तरिक समानान्तरता भनिन्छ । रचनाकारले बिम्ब, प्रतीक र अलङ्कार आदिको प्रयोग गरेर आफ्ना अभिव्यक्तिमा सुनमा सुगन्ध थपेका हुन्छन् । यसले कृतिलाई सफलताको शिखरमा पुऱ्याउन सहयोग गर्दछ । तिम्री स्वास्नी र म कथा सङ्ग्रहमा प्रयुक्त आन्तरिक समानान्तरतालाई निम्नानुसार देखाउन सकिन्छ :

१. माऱ्यो च्याङ्बा माऱ्यो

अिसनामा पाऱ्यो

टोपीलाई सिँगाऱ्यो

लँगौटी लताऱ्यो

विश्वशान्ति नाऱ्यो

अणुबममा पाऱ्यो (पृ.५)

माथिको उदाहरणमा पीडा भएको भावलाई पुनरावृत्ति गरिएकाले आन्तरिक समानान्तरता सिर्जना भएको छ ।

२. कुनै सिप नलागेर म उनको हिजाको झुत्रो र थोत्रो साइकल तथा आजको बङ्गला र मोटर बाइक सम्झँदै बाहिरिएँ । (पृ.११)

झुत्रो र थोत्रो शब्दले पुरानो वा काम नलाग्ने भन्ने अर्थ दिन्छ तर यहाँ कथाकारले एउटै अर्थ दिने शब्दको पुनरावृत्ति गराई आन्तरिक समानान्तरता सिर्जना गराएका छन् ।

३. आत्मीयता पल्लवित भयो,पुष्पित भयो । (पृ.२१)

यहाँ पल्लवित भयो,पुष्पित भयो भन्ने वाक्यांशले मन प्रफुल्लित भयो भन्ने अर्थलाई सङ्केत गरेकाले आन्तरिक समानान्तरता देखिएको छ ।

४. भात पनि आफूले पकाएर अरूलाई खान दिए मायापिर्ती बढ्छ । (पृ.२९)

मायापिर्तीले एउटै अर्थ दिने कारण यहाँ आन्तरिक समानान्तरता सिर्जना भएको छ ।

५. उसको बाउ देशदेशावरबाट आएका रङ्विरङ्का साधुसन्यासी र माईरामहरूको सङ्गतमा हुर्किएर बुद्धिमान्, समभ्कदार र दुनियाँदार हुँदै गयो । (पृ.२९)

बुद्धिमान्, समभ्कदार र दुनियाँदार शब्दले असल वा ज्ञानी अर्थलाई पुनरावृत्ति गरेकाले आन्तरिक समानान्तरता देखिएको छ ।

६. अर्ती,शिक्षा र उपदेशको धुइरो लाग्यो । (पृ.३७)

अर्ती,शिक्षा र उपदेश शब्दले एकै खालको अर्थ दिएकाले आन्तरिक समानान्तरता सिर्जना भएको छ ।

अध्याय : चार

निष्कर्ष

४.१ निष्कर्ष

यस अध्ययनग्रन्थभित्र भाषिक अध्ययन अन्तर्गत शैली विज्ञानको परिचय, पृष्ठभूमि र सैद्धान्तिक आधारको चर्चा गरिएको छ । तिम्री स्वास्नी र म कथा सङ्ग्रह विश्लेषणको आधार भाषिक चयन, विचलन र समानान्तरतालाई लिइएको छ । यो अध्ययनले कृतिको भाषा र भाव गरी दुवै पक्षको विश्लेषण गर्न सकेको छ । यसैगरी यस अध्ययनले कुनै पनि विधाका कृति वा रचनाको भाषिक आधारमा विश्लेषण गर्न सहयोग पुऱ्याएको छ । त्यस्तै भाषाको शिक्षणीय दृष्टिकोणले पनि यो अध्ययन उपयोगी हुन्छ । यस उपसंहार खण्डमा प्रत्येक खण्डको अध्यायगत रूपमा निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ ।

यस शोधपत्रको पहिलो अध्यायमा पृष्ठभूमि शोधको परिचय, शोधको समस्या, उद्देश्य, औचित्य, सीमाङ्कन, पूर्वकार्यको पुनरावलोकन ,शोधविधि र शोधपत्रको रूपरेखा प्रस्तुत गरिएको छ ।

दोस्रो अध्यायमा भाषिक अध्ययनका सैद्धान्तिक ग्रन्थहरूको पुनरावलोकन गर्नुका साथै यस सम्बन्धी प्राप्त भएसम्मका पत्र पत्रिका लेख र शोधपत्रहरूका आधारमा पूर्वकार्यको पुनरावलोकन गरिएको छ ।

तेस्रो अध्यायमा प्रस्तुत कथा सङ्ग्रहको चयन, विचलन र समानान्तरताका दृष्टिले अध्ययन गरिएको छ । समग्रमा यस अध्ययनका निष्कर्षलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

१) साहित्य समालोचनामा देखापरेको नयाँ विधा शैली विज्ञान हो ।

२) यो भाषावादी सिद्धान्त र पद्धतिको रूपमा देखापरेको छ ।

३) यो काव्य भाषाको वैज्ञानिक विश्लेषणका निम्ति देखापरेको हो ।

४) यसले कृतिको गहनतामा प्रवेश गरेर भाषाको अध्ययन गर्नुका साथै यसको सौन्दर्योद्घाटन गर्दछ ।

५) शैली शब्द अङ्ग्रेजीको स्टाइल (Style) को नेपाली रूपान्तरण हो ।

६) १९ औँ शताब्दीमा प्रचलित स्टिलिस्टिक (Stililstik), स्टालिस्टिक्यु (Stylistique) शब्द शैली विज्ञानको पूर्वरूप मानिन्छ ।

७) पूर्वमा शैली शील धातुबाट निर्माण भएको मानिन्छ ।

८) पूर्व र पश्चिम दुवैतिर शैलीको सुदीर्घ परम्परा भएको देखिन्छ ।

९) शैली विज्ञानको प्रारम्भ भने बिसौँ शताब्दिमा वर्णनात्मक भाषा विज्ञानको उदयसँगै भएको हो ।

१०) यसको प्रारम्भ र विकासमा फर्डिनान्ड डी सस्युर र चार्ल्स व्यालीको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको छ ।

११) लियो स्पिट्जरले शैली विज्ञानमा कलापरक सौन्दर्य शास्त्रीय दृष्टिकोणको समन्वय गरेपछि यसले पूर्णता प्राप्त गरेको हो ।

१२) यसले साहित्यिक कृतिको अध्ययन र मूल्याङ्कन साहित्यिक संरचना, शैली र भाषा संरचनामा आधारित भएर गर्दछ ।

१३) कृतिको भाषापक्षको अध्ययन विश्लेषण चयन, विचलन र समानान्तरताको आधारमा गर्दछ ।

१४) सोद्देश्यमूलक ढङ्गबाट भाषा प्रयोगमा गरिने नियमको उल्लङ्घन नै विचलन हो ।

१५) तिम्री स्वास्नी र म सङ्ग्रहमा विचलनलाई स्वाभाविक र सजीव ढङ्गबाट प्रयोग गरिएको छ ।

१६) यसमा विशेषगरी पदक्रम,अर्थतात्विक र प्रयुक्ति विचलनको आधिक्यता पाइन्छ ।

१७) यसमा विचलन अन्तर्गत कोशीय, व्याकरणिक, ध्वनिप्रक्रियागत, प्रयुक्तिगत अर्थतात्विक विचलनको सार्थक प्रयोग गरेको पाइन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

अधिकारी, रमेशमोहन(२०६७.) *मनहरूको परिसर कविता सङ्ग्रहको शैली वैज्ञानिक अध्ययन,* अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र सङ्काय, हेटौँडा क्याम्पस, नेपाली शिक्षा विभाग, हेटौँडा ।

अधिकारी, हेमाङ्गराज(२०६५) *सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान,* काठमाडौँ : रत्न पुस्तक भण्डार ।

अधिकारी, हेमाङ्गराज र भट्टराई बद्रिविशाल(२०६१),*प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोश,* विद्यार्थी प्रकाशन प्रा.लि. ।

उपाध्याय, केशवप्रसाद(२०६१), *पूर्वीय साहित्य सिद्धान्त,* काठमाडौँ : साझा प्रकाशन ।

खनाल, राजेन्द्र (२०६४), *बसाइँ उपन्यासमा अग्रभूमि निर्माण,* सम्प्रेषण, अङ्क ४, काठमाडौं : सम्प्रेषण परिवार, नेपाली भाषा शिक्षा विभाग ।

खनाल राजेन्द्र (२०६१), *मुग्लान उपन्यासको शैली वैज्ञानिक अध्ययन* नेपाली भाषा शिक्षा विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर

खत्री, थमनबहादुर (२०६४) *सुकरातका पाइला उपन्यासको शैली वैज्ञानिक अध्ययन* नेपाली भाषा शिक्षा विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर

दाहाल, दुर्गाप्रसाद(२०६१) *नरेन्द्रदाइ उपन्यासको शैलीवैज्ञानिक अध्ययन,* अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय, विश्वविद्यालय क्याम्पस, नेपाली केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर ।

दाहाल, प्रमोद(२०६७) *चम्पा उपन्यासको शैलीवैज्ञानिक अध्ययन,* अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र सङ्काय, हेटौंडा क्याम्पस, नेपाली शिक्षा विभाग, हेटौँडा ।

निरौला, प्रतिष्ठा (२०६२),*यो प्रेम ! नाटकको शैली वैज्ञानिक अध्ययन* नेपाली भाषा शिक्षा विभाग त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर

पोखरेल,केशवराज र काफ्ले, उमेश(२०७०/२०७१) *प्रायोगिक भाषाविज्ञान* , काठमाडौं : क्याम्ब्रिज पब्लिकेसन

पौडेल, माधवप्रसाद (२०६९) *प्रायोगिक भाषाविज्ञानका प्रमुख आयाम,* काठमाडौं : हेरिटेज पब्लिसर्स एन्ड डिस्ट्रिब्युटर्स प्रा.लि.

ब्राजाकी ,मनु (२०४६) *तिम्री स्वास्नी र म,* ललितपुर : साझा प्रकाशन ।

भट्टराई, भरतकुमार र दाहाल, घनश्याम (२०६४), *प्रायोगिक भाषाविज्ञान,* काठमाडौं : हजुरको प्रकाशन

भट्टराई, रामप्रसाद(२०६५) *भाषिक अनुसन्धान विधि,* काठमाडौं : शुभकामना प्रकाशन प्रा.लि. ।

भण्डारी, पारसमणि, ओझा, रामनाथ र अर्याल, डोलराज (२०६८) *भाषिक अनुसन्धान विधि,* काठमाडौं : पिनाकल पब्लिकेसन ।

भण्डारी, पारसमणि, घिमिरे, तुलसीराम र नेपाल, शक्तिराज(२०६८), *प्रायोगिक भाषाविज्ञानका प्रमुख आयाम,* काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

भण्डारी, पारसमणि र पौडेल, माधवप्रसाद(२०६६), *नेपाली कविता र काव्य,* काठमाडौंः विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

ढुङ्गेल, भोजराज र दाहाल, दुर्गाप्रसाद (२०६८), *प्रायोगिक भाषाविज्ञान,* काठमाडौं : एम.के. पब्लिसर्स एन्ड डिस्ट्रिब्युटर्स ।

लम्साल, रामचन्द्र,गौतम, वासुदेव, र अधिकारी, गणेशराज (२०६०)*प्रायोगिक भाषा विज्ञान,* काठमाडौं : भुँडीपुराण प्रकाशन ।

शर्मा, मोहनराज र लुइटेल खगेन्द्रप्रसाद(२०६३) *पूर्वीय र पाश्चात्य साहित्य सिद्धान्त,* काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

शर्मा, मोहनराज(२०५९) *शैलीविज्ञान,* काठमाडौं : ने.रा.प्र.प. ।

शर्मा, मोहनराज(२०६३) *समकालीन समालोचना : सिद्धान्त र प्रयोग,* काठमाडौँ, अक्सफोर्ड इन्टरनेसनल पब्लिकेसन ।

शर्मा, रामकिशोर(२००६) *भाषा चिन्तनके नये आयाम,* इलाहावाद : लोक भारती प्रकाशन ।